

Tipolojik Olarak İki Farklı Dil Tarafından Paylaşılan Bir Görünü İşaretleme Yapısı

Shinji IDO¹

(Çev. Ebru DİLBAS)²

Öz

Tacikçe, en çok Tacikistan ve Özbekistan'da Tacikler tarafından konuşulan İranî bir dildir. Ayrıca Farsça ve Dari gibi İranî dillerle genetik olarak yakından ilişkili Güney-Batı İranî dilidir. Tacikler Özbek Türkleri ile yüzyıllardır birlikte yaşamaktadırlar ve bunun sonucunda da dilsel açıdan birbirlerini etkilemişlerdir. Bu makalede Tacikçede *-a şudan* yapısının iki kullanımı anlatılmıştır. Bu yapı hem edilgenlik hem de tamamlanma görünüşü işaretleme hizmet etmektedir. Tacikçede *-a şudan* yapısının ilk kullanımı olan edilgen yapı, bir fiilin fiilimsi formunun yardımcı fiil *şudan* 'olmak' ile birleştirilmesiyle oluşur. İkinci kullanımı olan tamamlanma görünüş işaretleme yapısına bakıldığında Özbek Türkçesi ve Tacikçe arasında ortak noktalar bulunduğu saptanmıştır. Tacikçede *-a şudan* tamamlanma görünüş işaretleme yapısının ortaya çıkmasında Özbek Türkçesiyle bir dil temasının etkili olduğu görülmektedir. Ancak Buhara Tacikçesinde durum her zaman böyle değildir. Buhara, Tacikçe-Özbek Türkçesi iki dilliliğinin en fazla olduğu şehirlerden birisidir. Buhara Tacikçesinde *-a şudan* yapısının iki kullanımından yalnızca birinin belirgin yaygınlığı gözlemlenmektedir. *-a şudan*'ın edilgen yapı olarak kullanımı görülmemektedir. *-a şudan* Buhara Tacikçesinde tamamlanma görünüş işaretleme yapısı olarak kullanılmaktadır. Özbek Türkçesinde görünüş işaretleme yapısı (*i) b bo'lmoq*'a karşılık gelen Buhara Tacikçesindeki *-a şudan* yapısının yaygınlığı Tacikçe-Özbek Türkçesi iki dilliliğine atfedilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Tacikçe, Özbek Türkçesi, Buhara Tacikçesi, Tamamlanma görünüşü işaretleme yapısı, Edilgen ses, *-a şudan*

An Aspect Marking Construction Shared by Two Typologically Different Languages

Abstract

Tajik is an Iranian language spoken mainly by Tajiks in Tajikistan and Uzbekistan. It is also a South-West Iranian language genetically closely related to Iranian languages such as Persian and Dari. Tajiks have lived together with Uzbek Turks for centuries, and as a result, they have influenced each other linguistically. In this article, two usages of *-a şudan* structure in Tajik are explained. This structure serves to mark both passivity and the aspect of completion. In this article, two usages of *-a şudan* structure in Tajik are explained. This structure serves to mark both passivity and the appearance of completion. The first use of the *-a şudan* structure in Tajik, the passive form is formed by combining the gerund form of a verb with the auxiliary verb *şudan* 'to be'. When we look at the structure of the completion aspect marker, which is its second use, it has been determined that there are common points between Uzbek Turkish and Tajik. It is seen that a language contact with Uzbek Turkish is effective in the emergence of the *-a şudan* completion aspect marker in Tajik. However, this is not always the case in Bukhara

¹Nagoya University.

²Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili Bilim Dalı Doktora Öğrencisi, e-posta: ebrudilbass@gmail.com ORCID: 0000-0003-0124-4675.

Tajik. Bukhara is one of the cities where Tajik-Uzbek Turkish is the most bilingual. In Bukhara Tajik, only one of the two uses of the *-a šudan* structure is evident. The use of *-a šudan* as a passive structure is not seen. *-a šudan* is used as a completion aspect marker in Bukhara Tajik. The prevalence of *-a šudan* in Bukhara Tajik, which corresponds to the aspect marker (*i*)*b bo'lmoq* in Uzbek Turkish, is attributed to Tajik-Uzbek bilingualism.

Key Words: *Tajik, Uzbek Turkish, Bukharan Tajik, Completive aspect marker, Passive voice, -a šudan*

1. Giriş

İranî bir dil olan Tacikçede çok sayıda dilsel özelliğin, Tacikçenin yüzyıllardır temas hâlinde olduğu Türk dili olan Özbekçenin etkisi altında ortaya çıktığı veya kaldığı düşünülmektedir. Bu makalede Tacikçedeki bir dilsel özelliğe odaklanacağım ve Tacikçe ile Özbekçe arasındaki dil temasının uzun süreli bir sonucu olarak ortaya çıktığını göstermeye çalışacağım. Bu özelliği aşağıdaki bölümlerde anlatacağım, daha sonra özelliğin temas kaynaklı olduğunu gösterme girişimimi destekleyen veriler sunacağım.

2. Veri

İranî konuşurlar ve Türk konuşurlar yüzyıllardır Orta Asya'da birbirleriyle yoğun temas içinde olmuştur.³ Tacikçe ve Özbekçe bu İranî-Türk ortak yaşamında birlikte var olan dilleri temsil eden iki dildir. Özbekçe, Çağataycanın⁴ edebî halefi ve Özbekistan Cumhuriyeti'nin resmî dili⁵ olan bir Türk dilidir. Öte yandan Tacikçe, Farsça ve Dari⁶ gibi İranî dillerle genetik olarak yakından ilişkili bir Güney-Batı İranî dilidir. Tacikçe konuşurların çoğu Tacikistan ve Özbekistan'dadır⁷; ikincisi Semerkant ve Buhara içinde özellikle Tacikçe konuşurlar tarafından yoğun bir şekilde doldurulur. Tacikçe ve Özbekçe konuşurlar tarafından aynı coğrafi alanın birlikte yaşanılmışlığı, Tacikçe-Özbekçe iki dilliliğini bu alanın çoğunda kural hâline getirmiştir. Dahası, Tacikçede bu iki dilliliğin neden olduğu görülen dil değişikliği hâlâ devam ediyor, bu da Tacikçe-Özbekçe iki dilliliğini çok değerli bir araştırma konusu hâline getiriyor. Bu nedenle Tacikçe-Özbekçe iki dilliliğinin Tacik lehçesinde olduğu kadar Özbek lehçesinde⁸ de büyük ilgi görmesi şaşırtıcı değildir. Özbekçe ile temas hâlinde olan Tacik lehçeleri üzerine

³ 10. yüzyılda Orta Asya'da muhtemelen Karluk adında Türk dili konuşan bir topluluk zaten mevcuttu.

⁴ Bu terimin bilgi belirsizliği üzerine tartışmalar için Caferoğlu (1984: 199), Eckmann (1988: vii-xvi) ve Boeschoten ve Vandamme'ye (1998: 166-169) bakın. 14. yüzyılın sonu ile 19. yüzyılın ikinci yarısı arasında kullanılan edebî dile atıfta bulunmak için '*Chaghatay*' (*chig'atoy tili*) değil, 'Eski Özbek Edebî Dili' (*eski o'zbek adabiy tili*) kullanan Tursonov ve ark.(1995: 104) bakınız.

⁵ *Davlat tili* 'devlet dili' terimi bazı metinlerde kullanılır, örneğin anayasa hukuku ve Abdurahmonov'da (1996: 5).

⁶ Tacikçe ve Farsçanın tek bir dilin iki lehçesi mi yoksa iki ayrı dil mi olarak kabul edileceği konusunun siyasi tarafları var, bu makalede benim endişem yok.

⁷ Akiner'e göre (1989: 103), Ekim 1924'te Orta Asya Cumhuriyetlerinin Ulusal Sınırlandırması gerçekleştiğinde Taciklerin yüzde 35,8'i Özbek SSCB'sindeydi. Sınırlandırmadan kaynaklanan Sovyet Cumhuriyetlerinin etnik yapısındaki ve dilsel karakterindeki değişikliklerin açıklaması için Lewis'e (1972: Bölüm 5) bakın.

⁸ Özbek lehçe uzmanı Shoabdurahmonov (1971: 391), "Özbek lehçeleri ile aralarında Tacikçe olan farklı sistemlere sahip diller arasındaki" etkileşimin "sadece Özbekçe dil bilimiyle ilgili olmadığını, genel dil bilimine ait önemli bir teorik konu" olduğunu belirtir.

yapılan araştırmalar, özellikle kendisi Tacik dil biliminde⁹ çok önemli bir araştırma alanı olan Tacik diyalektolojisinde¹⁰ yoğun olmuştur. Bu dikkat, Rastorgueva'nın Tacik lehçeleriyle ilgili karşılaştırmalı çalışmasına (1964: 129-142) yansımıştır burada on üç sayfa (Tacikçe-Özbekçe) iki dilliliğin¹¹ etkilerini gösterdiğini düşündüğü Tacikçe lehçe morfolojisi analizine ayrılmıştır. Bu makaledeki verilerin çoğu, yirminci yüzyılın ikinci yarısında Tacik ve Özbek dil bilimciler tarafından üretilen bu tür diyalektolojik çalışmalardan alınmıştır. Bu çalışmanın odak noktası Özbekçe/Türkçenin Tacikçe üzerindeki etkisinden ziyade tam tersi olduğu için Tacik dil bilimcilerin diyalektolojik çalışmalarını ana veri kaynağı olarak kullanıyorum. Ayrıca kişisel e-postalardan derlenen kendi küçük Buhara Tacikçesi kitaplığını, saha notlarımı, yazdığım Buhara Tacikçesi konuşmasını ve genç bir Buharalı¹² tarafından tutulan bir günlüğü kullanıyorum. Bu makalenin hemen hemen tüm verileri, Çust ve Kasansay lehçelerinin yanı sıra Buhara-Semerkant lehçeleri gibi çoğu 'Özbekleştirilmiş' lehçelerin sınıflandırıldığı kuzey Tacik lehçeleri¹³ grubundandır.

3. Terminoloji

Bir önceki bölümde 'Özbekçe etkisi' ile 'Türkçe etkisi' arasında ayırım yapmadım -Bu makalede bu iki ifadeyi eş anlamlı olarak kullanıyorum çünkü 1) durumların çoğunda, modern Tacikçe üzerindeki Türkçe etkileri Özbekçenin (veya doğrudan ya da dolaylı öncüllerinin) Tacikçe üzerindeki etkilerine eşit olabilir ve 2) Tacikçede (görünüşte) Türkçe olan özelliklerin Özbekçeye özgü olmadığı, genel olarak Türk dillerinde yaygın olduğu durumlar vardır. Bu

⁹Modern Tacik dil bilimi, Tacik aydınları ve yazarları arasında İrani dilinin veya lehçelerinin edebî Tacikçenin temeli olması gereken hararetili bir tartışmanın yaşanmadan önceki (ve bu dönemde) ilk yıllarında (örneğin Raximim 1930' da bir çok makale), Taciklerin standardizasyonuna (ayrıntılı bir tartışma için Asimova 1982'ye bakınız) ve pedagojisine hizmet etti. şaşırtıcı olmayan bir şekilde diyalektoloji, Tacik dil bilimcilerin araştırmalarının özellikle yoğun olduğu bir alandır. Bu yoğun araştırma sonucunda Lazard'ın (1970: 73) 1970'te belirttiği gibi, "Tacikçe lehçeleri Fars bölgesinin geri kalanında konuşulanlardan çok daha iyi bilinmektedir ve bunların çok azı keşfedilmemiştir"

¹⁰ Bu yoğunluk, edebî Tacikçenin, konuşurları Tacikçe ve Özbekçe iki dilli olan Buhara-Semerkant lehçelerine dayanması üzerine atfedilebilir. Melex (1968:22), edebî Tacikçe ve Ğizduvon lehçesi (Buhara-Semerkant lehçesi) arasındaki fonetik, morfolojik ve sözlü benzeşmelere işaret ediyor. (Ğizduvon, Tacikistan'ın standardizasyon döneminde Tacikistan akademisinde baskın bir konumda bulunan Sadriddin Ayni'nin doğum yeridir).

¹¹ Özbekçe ile ilişkili görünen edebî Tacik ve Tacik lehçelerindeki dilsel özelliklerin (öyküntüler dâhil) listeleri, Doerfer (1967) ve Tursunova'nın (1979) Qullar ve Ğulomon analizindeki Özbeklerle ilgili bölümlerde de mevcuttur. (Qullar ve Ğulomon, Tacikçe ve Özbekçe iki dil bilen Sadriddin Ayni'nin Özbekçe ve Tacikçe yazdığı romanla aynıdır.) Tacikçe sözlüğünde bol miktarda bulunan Özbekçe/Türkçe kelimelerin bir numaralandırması Doerfer'de (1967) bulunabilir. Özbekçe içinde Tacikçe/Farsça (ve Arapça) kelimelerin listesi için okuyucu Sapoev ve Avezmetov'un (1996) Özbekçe içinde Arapça ve Farsça kelime sözlüğüne atıfta bulunulmaktadır.

¹² Buhara Tacikçesinin bir yazı sistemi olmadığından, ana dili konuşurlar tarafından yazılan Buhara Tacikçesi, ana dili konuşurlar ve günlükler arasındaki e-posta yazışmaları gibi çok kısıtlı kayıtlarda bulunabilir, ancak bunlar çok sık Özbekçe yazılsa da Tacikçenin aksine yazılı bir dil olarak iyi bilirlir. Yazılı kuzey Tacik lehçeleri bazen aralarındaki sözlüksel ve fonolojik farklılıklara rağmen Buhara ve Semerkant'tan (örneğin Özbekistan Çevrimiçi Forumu) gelen Tacik konuşurlar arasında bir iletişim aracı görevi görmektedir.

¹³ Tacik lehçelerinin farklı sınıflandırmaları P. E. Kuznetsov (1915' te), M. S. Andreev (1930' da) ve V. S. Rastorgueva (1952 ve 1960' ta) tarafından önerilmiştir. Rastorgueva'nın sınıflandırmasına uygun olarak burada 'Kuzey grubu' terimini kullanıyorum.

makale esas olarak Özbekçede Tacikçe arasındaki dil teması ile ilgili olduğundan Tacikçe terimi Özbekçeden çok az etki gösteren Tacik lehçeleri hariç, Özbekçe ile temas hâlinde olan edebî Tacikçe ve Kuzey Tacikçe lehçelerine atıfta bulunularak kullanılacaktır.

4. Ön Tartışma

Curnow (2001:422) şöyle yazıyor:

“A ve B dillerinin A ve B'nin belirli özellikleri paylaştığı, temas hâlinde olduğu göz önüne alındığında bu özelliklerin bir dilden diğerine aktarıldığı görülebilir. A ile temas hâlinde olmayan ve A ve B'nin paylaşılan özelliklerine sahip olmayan V adlı başka bir B lehçesi varsa, bu özelliklerin A'dan B'ye aktarıldığı oldukça kesin görünmektedir. Ne yazık ki bu mutlaka doğru değildir ve kapsamlı tarihsel kayıtlar olmadan doğru olup olmadığını bilmenin bir yolu yoktur.” ve bu iddiayı destekleyen örnekler sunar. Bu örnekler üzerinde yaptığı analizlere dayanarak 'durumların çoğunda önerilen temas kaynaklı değişikliklerin alternatif analizlere sahip olup olmadığının farkında değiliz' sonucuna varır (ibid: 423). Bu iddiaya katılmaya kesinlikle meyilliyim, bu yüzden bu makalenin ilerleyen bölümlerinde tartışacağım belirli özelliğin temas kaynaklı dil değişikliğinin bir ürünü olduğu iddiasını doğrulamak için mümkün olduğunca fazla kanıt sunacağım. Aslında, Tacik lehçesinde Tacikçede sezgisel olarak Özbekçeden ödünç alındığı düşünülen dilsel bir özelliğin Özbekçe kökeni üzerinde tartışıldığı iyi bilinen bir örnek vardır. Andijon ilindekiler gibi birçok kuzey Tacik lehçesi, Muruvvatov'dan alınan aşağıdaki örneklerde örneklendirilen bir iyelik yapısına sahiptir (1970: 274, kısa açıklamalar ve çeviriler benimdir):

(1) <i>Axmad-a</i>	<i>kitob-aš</i>	<i>dada-m-a</i>	<i>kord-aš</i>
Ahmet-a	kitap-3tkl	baba-1tkl-a	bıçak-3tkl
'Ahmet'in kitabı'		'babamın bıçağı'	

Özbekçe karşılıklarıyla birebir morfolojik benzeşmelerin olduğu görülmektedir:

(2) <i>Axmad-ning</i>	<i>kitob-i</i>	<i>dada-m-ning</i>	<i>pichog'-i</i>
Ahmet-tamlayan	kitap-3tkl	baba-1tkl-tamlayan	bıçak-3tkl
'Ahmet'in kitabı'		'babamın bıçağı'	

Muruvvatov, Türkçe-Özbekçe iyelik yapısının Tacikçe yorumu olarak kabul eden görüşün (sahip-a sahiplenilen-şahıs eki¹⁴) (1), 9. yüzyıl Farsça şiirinde¹⁵ aşağıdaki gibi örneklerin

¹⁴ Ya da Tacik gramerciler tarafından 'şahıs eki' olarak tercih edilebilecek *bandakjonišin* 'enklitik zamir'.

¹⁵ Muruvvatov'un sözlerinde "9. yüzyılın şiir dilinde".

olmasıyla çürütüldüğünü söyler. (Tacikçe örnekleri içindeki *-a* bu örneklerde *-ro*'nun diyalektal eş değeridir.):

(3) <i>Rūdaki-ro</i>	<i>ğazal-aš</i>	<i>Rūdaki-ro</i>	<i>suxan-aš</i>
Rudaki-ro	gazel-3tkl	Rudaki-ro	söz-3tkl
'Rudaki'nin gazeli'		'Rudaki'nin sözü/konuşması'	

Bu tür örneklerin varlığı, Tacikçe iyelik yapısının (1) Özbekçe kökenli olduğunu varsayan eş zamanlı ve sezgisel olarak tatmin edici analizi yeniden değerlendirmeye sevk eder. İyelik yapısının (1) Özbekçe kökenli teorisini hafife almazsak kökeni varsayıma ve yoruma açık olacaktır, bu yapı dil temasının bir sonucu olarak ortaya çıkmamış olabilir, ancak Özbekçe ile temasından önce Tacikçede (yani Orta Asya İrani) var olmuş olabilir. Eğer durum böyle olsaydı Tacikçenin Özbekçe ile teması olmadan neredeyse bin yıl hayatta kalıp kalamayacağı sorusu da ortaya çıkacaktı.

Kısacası, dil değişikliği veya eksikliği genellikle sezgisel olarak makul açıklamalara meydan okur ve (bir) özellik(ler)in bir dilde ortaya çıkmasının veya saklanmasının temas kaynaklı olup olmadığını doğrulamak zordur. Bu, çeşitli verilerin güçlü bir şekilde temas kaynaklı olduğunu öne sürdüğü dil değişikliğinin var olması da reddedilemez. Hemen sonraki bölümde, Tacikçede bu tür durumlardan birini temsil ettiğini düşündüğüm bir dil değişikliği durumunu anlatıyorum. Tarif ettiğim durum, bir zarf fiil ve 'olmak' fiilinin Tacikçe eş değeri olan *-a šudan* yapısının bir görünüş kullanımını içerir. Tacikçede *-a šudan*'ın bir görünüş işaretleyicisi olarak kullanılmasının ortaya çıkmasında dil temasının etkili olduğu teorisini destekleyen kanıt parçaları sunacağım.

5. Tacikçe *-a šudan*

İlk olarak, Barakaeva'nın (1968) Tacikçe-İngilizce sözlüğündeki *-a šudan* girişinden aşağıdaki alıntıya bakın:

fe''l. ėr. [...] sohta šudan olmak⁺ inşa etmek, (yapı) yapmak

šudan'ın girişi, sonuncusu *šudan*'ın yardımcı fiil veya *feli ėridihanda* (girişte *fe''l ėr.* olarak kısaltılır) olarak bazı kullanımlarını örnekleyen üç makale içerir. Kullanım örneği aşağıda yorumlanmıştır:

(4) <i>soxt-a</i>	<i>šudan</i>
yap.zarf fiil	ol.mastar
'yapılmak'	

Burada gözlemlenebileceği gibi Tacikçede edilgen yapı, bir fiilin fiilimsi formunun yardımcı fiil *šudan* 'olmak'¹⁶ ile birleştirilmesiyle oluşur. Şimdi Rahimī ve Uspenskaya'nın (1954: 462) yardımcı fiil olarak *šudan* için ek bir makaleye sahip olan sözlüğünü inceleyelim. Bu girişten aşağıdaki kullanım örneğini inceleyin (*Šud-* *šudan* fiilinin geçmiş zaman köküdür):

(5) <i>man</i>	<i>xond-a</i>	<i>šud-am</i>
ben	oku.zarf fiil	olmak-1tkl
'ben okumayı bitirdim (bir şey)'		

Burada *šudan* yardımcı fiili, tamamlanma görünüşü işaretlemek için kullanılır. Bu nedenle *-a šudan* yapısı Tacikçede hem edilgenlik hem de tamamlanma görünüşü işaretlemeye hizmet eder (ancak ikincisi, kuralcı dil bilgisi ve sözlüklerde¹⁷ ikincil önem verilmiş gibi görünmektedir). Bu iki kullanımdan ikincisi, aşağıda tartışılacağı gibi büyük olasılıkla Tacikçenin Özbekçe ile temasıyla ilişkilidir.

Aslında, tamamlanma görünüşü literatürde Tacikçenin Özbekçe ile ortak yönlerinden biri olarak genellikle tamamlanma görünüşü işaretleyicisi olarak (zarf fiil + 'olmak') yapısının Tacikçenin Özbekçeden ödünç aldığı varsayımıyla listelenmiştir.

Araştırmacıları bu varsayımı yapmaya itenleri aşağıda inceleyelim. Aşağıda da görülebileceği gibi Özbekçe ve Tacikçenin tamamlanma görünüş işaretleyicileri arasındaki ortak noktaları görmek zor değildir, hatta Rastorgueva'dan (1964: 134, kısa açıklamalar ve çeviri benimdir) alınan aşağıdaki örnek çiftine sıradan bir bakış bile araştırmacıları Tacikçe ve Özbekçedeki tamamlanma görünüş işaretleyicilerini birbirleriyle ilişkilendirmeye neyin teşvik ettiğini ortaya koymaktadır:

(6) Tacikçe (lehçe) <i>man in kitob-at-a</i>	<i>xond-a</i>	<i>šud-am</i>
ben bu kitap-2.tkl-belirtme	oku.zarf fiil	olmak-1tkl

¹⁶ Bu Farsça edilgen yapısına karşılık gelir: *-e šodan*. Şahinoğlu (1997: 254) bazen *šodan* yerine *a:madan* 'gelmek, olmak' ve *gardi:dan/gaetan* 'dönmek, çevirmek (dönmek)' kullanıldığını yazar. Ayrıca *Tari'xi Bayhaqi*'deki edilgen yapı örnekleri için Zehnī'ye (1987: 213) bakınız.

¹⁷ Barakaeva'nın sözlüğünde bu özel kullanım için bir girişin bulunmaması, *-a šudan* tamamlanma görünüş işaretlemenin nispeten gereken dikkatin az bir yansıması olabilir. Aslında Arzumanov (1951), Niëzmuhammadov ve ark. (1955), Arzumanov ve Sanginov (1988) gibi bir dizi ders kitabı ve gramerde *-tamamlanma* görünüş işaretleyicisi olarak *-a šudan* bahsedilmemektedir. Rustamov ve Ğafforov 'un (1985) kapsamlı gramerinde bir bölüm (ibid: 195-196) *-a šudan* pasifleştirmeye ayrılmıştır, oysa *-a šudan* görünüş işaretleyicisi sadece tesadüfen geçmektedir (ibid: 199). Sözlüklerde ve gramerlerde *-a šudan* yapısı çoğunlukla pasifleştiricidir *-pasifleştirmeye*, tamamlanma görünüş işaretlemesine göre öncelik verilmiş gibi görünmesi boşuna değildir. Haber bültenlerinden derlediğim küçük bir korpusta (32.445 kelime) *šudan* fiilinin 500 oluşumu vardır. Bu 500 *šudans*'dan 115'i yardımcıdır ve bu 115 yardımcı *šudans*'ın neredeyse tamamı pasifleştirmeye hizmet eder.

‘bu kitabını okumayı bitirdim’

Uzbek	<i>men bu kitob-ing-ni</i>	<i>o'qi-b</i>	<i>bo'l-di-m</i>
	ben bu kitap-2tkl-belirtme	oku.zarf fiil	olmak-geçmiş-1tkl

‘bu kitabını okumayı bitirdim’

Bu iki cümle birbiriyle neredeyse mükemmel morfolojik benzeşme gösteriyor. Hucend-Koni Bodom lehçelerinden bunun gibi bazı örnekler Rastorgueva'da da bulunabilir (1956: 95-96). Yukarıdaki örneklerden çıkarılan tamamlanma görünüşü işaretleyicileri aşağıda gösterilmiştir:

(7) Tacik -a *šud-* (ya da bunun şimdiki zaman kökü *šav-*)

Uzbek -(i)b *bo'l-*

zarf fiil olmak

Tacikçe ve Özbekçe tamamlanma görünüşü işaretleme yapıları arasındaki benzeşmeyi bu örnek çiftinde açıkça görebiliyoruz. Bunun gibi bariz bir benzeşme, doğal olarak -a *šudan* işaretleyen Tacikçe görünüşün ortaya çıkmasında veya en azından korunmasında Özbekçe etkisinin olduğunu varsaymaya teşvik eder. Bu morfolojik benzeşme o zaman dil temasının -a *šudan* görünüş işaretlemesi ile ilişkisi için bir kanıttır.

-a *šudan* görünüş işaretleyicisinin temas kaynaklı doğasına ilişkin ikinci kanıt, görünüş işaretlemesinde eş değer Özbekçe fiiliyle yazışmada kullanılan tek fiil olmamasıdır – hem edebî Tacikçe hem de (Kuzey) Tacik lehçelerinin açıklayıcı gramerlerinde görünüş işaretleme yardımcı fiiller olarak listelenen fiillerin çoğunluğu Özbekçe görünüş işaretleme yardımcı fiilleri ile uyum içindedir.

Görünüş işaretleme (zarf fiil + yardımcı fiil) yapımında kullanılan fiiller aşağıdaki gibidir:

(8) -a *šudan* (zarf fiil + ‘olmak’) görünüş: tamamlanma

-a *istodan* (zarf fiil + ‘durmak’) görünüş: devamlılık

-a *šiştan* (zarf fiil + ‘oturmak’) görünüş: süreklilik

-a *raftan* (zarf fiil + ‘gitmek/ayrılmak’) görünüş: bitiş

(görünüş adları belirsizdir) aynı yapıdaki Özbekçe yardımcı fiillerine karşılık gelir¹⁸:

(9) -(i)b *bo'lmoq* (zarf fiil + ‘olmak’) görünüş: tamamlanma

¹⁸ Zarf fiil fiil -a/-y, bu örneklerin bazılarında -(i)b yerine de kullanılabilir. Özbekçe yardımcı fiillerinin (*ko'makchi fe'llar*) ayrıntılı bir tanımı Hojiev'de (1975: 373-418) bulunabilir.

-(i)b *turmoq* (zarf fiil + ‘durmak’) görünüş: devamlılık

-(i)b *o’ tirmoq* (zarf fiil + ‘oturmak’) görünüş: süreklilik

-(i)b *ketmoq* (zarf fiil + ‘gitmek/ayrılmak’) görünüş: bitiş

bu Tacikçe fiillerinin yardımcı hâle getirilmesi temas kaynaklı niteliğinin göstergesidir.

–*a şudan* görünüş işaretlemenin temas kaynaklı doğasına ilişkin üçüncü kanıt bir dizi art zamanlı ve diyalektolojik veri sunan Rastorgueva'dan (1964: 131-135) gelir, şimdiki tartışma için en önemlisi Klasik Farsça-Tacikçe¹⁹ edebî dilinde (zarf fiil + yardımcı fiil) yapının bulunmamasıdır. Bu eksiklik doğal olarak Tacikçe/İranî kökenli olmayan bir görünüş (zarf fiil + yardımcı fiil) yapısının ve dolayısıyla Tacikçede bir görünüş işaretleyicisi olarak –*a şudan* kurulmasında Özbekçe etkisini göstermektedir.

Özetle, yardımcı şudan’ın iki kullanımdan birinin yani tamamlanma görünüşü işaretlemesinin temas kaynaklı olduğu varsayımı makul görünmektedir. Bir sonraki bölümde, bu varsayımı destekleyen başka bir gerçeği sunacağım.

6. Buhara Tacikçesi –*a şudan*

Özbekistan’da bulunan Buhara şehri, Tacikçe-Özbekçe iki dilliliğinin en belirgin olduğu şehirlerden biridir, Buhara’daki hemen hemen her yerli Tacik konuşur Tacikçe ve Özbekçe dilinde iki dillidir (Rastorgueva vd. 1970: 717). Bu bölümde, yirmili yaşlarda Tacikistan’da örgün eğitimi almamış genç Buharalıların kullandığı Tacik dilinden veriler sunuyorum. Bundan sonra bu dile basitçe Buhara Tacikçesi olarak hitap edeceğim.

Önceki bölümde açıklandığı gibi, Tacikçede –*a şudan* yapısı hem edilgenlik hem de tamamlanma görünüşü işaretlemeye hizmet eder. Ancak Buhara Tacikçesinde durum her zaman böyle görünmüyor. Bu bölümde, Buhara Tacikçesinde –*a şudan* pasifleştirmesinin eksikliğine (veya kıtlığına) işaret eden bazı Buhara Tacikçesi örnekleri sunuyorum.

İlk olarak her birinde –*a şudan* oluşumu olan bazı Buhara Tacikçesi örneklerini inceleyin (*Şav-şudan* fiilinin şimdiki zaman köküdür.):

(10) *xay, har çi proekt-a tayor ka(r)d-a şud-am*

¹⁹ (Yeni) Farsça gelişiminin beş aşaması şunlardır: Buhara’nın İranî konuşulan dünyada bir kültür ve yönetim merkezi olduğu Biçimlendirici Dönem (7-10.yüzyıl), Kahramanlık Dönemi (10-12. yüzyıl), Klasik Dönem (13-15. yüzyıl), Klasik Sonrası (15-19. yüzyıl) ve Çağdaş (19. yüzyıldan günümüze)

ünlem her ne proje-belirtme hazırla.zarf fiil olmak.1tkl

‘güzel, her neyse, projeyi (hazırlamayı bitirdim) hazırladım’

(11) *xond-ašt-en...*²⁰ *se rüz- ba xond- a šav-an*

oku.şimdiki.3çkl üç gün oku.zarf fiil olmak.3çkl

‘(onlar) okuyor(lar) (onu)... üç gün içinde (onu) okumayı bitirsinler.’

Bu karakteristik Buhara Tacikçesi örneklerindeki *-a šudan* yapıları tamamlanma görünüşü işaretler. Yine de dikkat çekici olan Buhara Tacikçesi e-postalarından ve kaydından (35 dakika) derlediğim verilerde *-a šudan* edilgenliğinin hiçbir örneğine rastlamamış olmam olabilir.

Ancak bu *-a šudan*'ın normalde Buhara Tacikçesinde edilgenlik için kullanılmadığından şüphelenmenin tek nedeni değildir. Arzumanov ve Sanginov'un (1988: 197-198) Tacikçe ders kitabından alınan aşağıdaki ifadeleri inceleyin:

(12) *soxt-a šudan*

yap.zarf fiil ol.mastar

‘yapılmak’

(13) *xond-a šudan*

oku.zarf fiil ol.mastar

‘okunmak’

Edilgen ifadedeki bu cümleleri Özbekçe'ye çevirmeleri istenen iki deneğin her ikisi de aşağıdaki çevirileri sağladı:

(14) *yasa-b bo 'l-ish*²¹

yap.zarf fiil olmak-isimleştirme

‘yapmayı bitirmek (bir şey)’

(15) *o 'qi-b bo 'l-ish*

oku.zarf fiil olmak-isimleştirme

²⁰ Bazı bileşenleri yokmuş gibi görünen cümlelere Tacik gramerciler tarafından *jumlahoi nopurra* 'eksik cümleler' denir. Ido (2002a), Jackendoff'un Sözlü Kavramsal Anlambilimi (Jackendoff 1990) çerçevesini kullanarak bazı bilim adamlarının silme ve düşme yanlısı olarak analiz edebilecekleri bu tür cümleleri anlamsal bir bakış açısıyla açıklamaya çalışır.

²¹ *Bo'l-* fiilinin mastarı olan *bo'lmoq* yerine *bo'lish*'in kullanılmasının nedeni muhtemelen (1) fiilin mastarı formunun Tacikçede nominal olarak kullanıldığı ve (2) *-(i)sh*'nin Özbekçede çok yaygın bir isimleştirici olduğu gerçekleriyle ilgili.

‘okumayı bitirmek (bir şey)’

-a *şudan*'ın bu örneklerde Buharalı kaynak kişiler tarafından tamamlanma görünüşü işaretleyicisi olarak yorumlandığına dikkat edin. Saha çalışmalarım sırasında ikisi de 29 yaşında olan kaynak kişilerin hiçbiri, *şudan* yapısı için edilgen bir yorum sağlamadı. Ayrıca, diğer iki deneğin farklı vesilelerle ana dillerinde aşağıdaki Özbekçe cümlesini (pasif ifadeyle) nasıl söyledikleri sorulduğunda sağladıkları çeviriyi de inceleyin:

(16) *kitob o'qi-l-di*

kitap oku.pasif.geçmiş.3tkl

‘kitap okundu’

Her ikisi de yirmili yaşlarının ortalarında olan kaynak kişiler, ilk olarak hemen ve çok uzun bir düşünmeden de sonra yukarıdaki Buhara Tacikçesi eş değeri olarak aşağıdaki cümleyi sağladılar:

(17) *kitob xond-agi*

kitap oku.sıfat fiil

‘(birisi) kitap okumuş’

pasif seste olmayan. Belki de unutulmamalıdır ki kaynak kişiler bu Buhara Tacikçesi çevirisini pasif ifadede olmadığına tam farkında olarak sağlamıştır, bu yüzden uzun süre düşündüler, ana dillerinde edilgen bir yapı kurmaya çalıştılar.

Böylece Tacikçe ve Özbekçedeki edilgen ifade Buhara Tacikçesi konuşurlarının çevirilerine aktarılmadı ya da aktarılmadı. Yukarıda sunulan verilere dayanarak yardımcı fiil olarak *şudan*'ın öncelikle Tacikçe (genellikle Özbekçe veya/ve Rusça²²) dışında (bir) dil(ler)de eğitim görmüş genç Buharalılar tarafından konuşulan Buhara Tacikçesinde bir görünüş işaretleyicisi olduğunu makul miktarda kesin olarak belirtebiliriz.

Buhara, Tacikçe-Özbekçe iki dilliliğinin en çok telaffuz edildiği şehirlerden biridir. Dilsel olarak yoğun Tacikçe-Özbekçe dil teması ve vatandaşlarının çoğunun edebî Tacikçeyle genel temas eksikliği ile karakterizedir. O zaman Buhara Tacikçesindeki Özbekçe görünüş işaretleyicisi (*i)b bo'lmoq'a* karşılık gelen –a *şudan* işaretlemenin yaygınlığını Buhara'daki geniş yayılmış uzun vadeli Tacikçe-Özbekçe iki dilliliğine atfetmek mantıklı görünüyor.

²² Buhara yeni şehirde olan bir Türk lisesi var ancak Türkçe sınırlı sayıda konuda eğitim aracıdır. Tacikçe-orta eğitim Buhara'da var, ancak bir rapora göre (EurasiaNet 2001/08/20), Özbekistan'da Tacikçe-orta eğitim artışta değildir.

Bu atif gerçekten uygunsu olması muhtemel görüldüğü gibi bu bölümde sunulan veriler Tacikçede *-a şudan* görünüş işaretleme kullanımının Tacikçe-Özbekçe iki dilliliğinin neden olduğu varsayımının olabirliğini artırır. Bu bölümdeki tartışma *-a şudan*'ın görünüş kullanımının temas kaynaklı olduğu varsayımını destekleyen başka bir kanıt parçası olarak hizmet eder.

Bununla birlikte yirmili yaşlarının ortalarında, ablası Tacikistan'da eğitim gören genç bir Buharalının *-a şudan* pasifleştirmenin varlığından tamamen haberdar olduğu ve genel olarak Buhara Tacikçesinde *-a şudan* pasifleşmesinin yaygınlaşmasında ısrar ettiği belirtilmelidir. Bu gerçek, Buhara Tacikçesinde *-a şudan* görünüş işaretleyicisi yaygınlığının kapsamını belirlemek için geniş çaplı bir anket çağrısında bulunuyor. Ancak böyle bir anketin yokluğunda mevcut makale için mevcut verileri analiz etmekle yetiniyorum.

7. Sonuç

Bu makalede, Tacikçedeki *-a şudan* yapısının iki kullanımını, iki kullanımdan birinin belirgin yaygınlığının gözleendiği Buhara Tacikçesine atıfta bulunarak anlattım ve tartıştım.

-a şudan'ın tamamlanma görünüş işaretleyicisi olarak kullanılmasının Tacikçe ve Özbekçe arasındaki dil temasından kaynaklanmasının oldukça kesin olduğu savunulmuştur. Ayrıca temas kaynaklı kullanımın görünüşte diğer kullanımın, yani pasifleştirmenin pahasına etkin olduğu Buhara Tacikçesinden gelen verileri de inceledik. Tacikçe, o zaman mevcut bir yardımcı fiilin kullanımının aynı fiilin temas kaynaklı yardımcı hâle getirilmesinden güçlü bir şekilde etkilendiği ilginç bir dil değişikliği durumu sunabilir.

Okuyucuya, *-a şudan* pasifleştirmenin sadece Tacikçede değil Farsça²³ ve Dari²⁴ gibi diğer Güney-Batı İranî dillerde de var olan bir İranî yapısı olduğu hatırlatılırken önceki bölümlerde gördüğümüz gibi büyük olasılıkla Özbekçe/Türkçe etkisi²⁵ altında *-a şudan* tamamlanma görünüş işaretleyicisi ortaya çıkmıştır.

Tacik olmayan bazı eğitimli genç Buharalıların dilinde *-a şudan* işaretlemesinin belirgin yaygınlığı, bilişsel açıdan da ilginçtir çünkü Tacikçede *-a şudan*'ın görünüşte farklı kullanımlarının Tacikçe fiil *şudan* tarafından mı veya/ve Özbekçe fiil *bo'lmoq*'un görüntü

²³ Bununla birlikte, Farsçadaki edilgenlikle ilgili olarak Phillot (1919: 285 Moyne 1974: 249'da alıntlandı) şöyle yazar: "(bu) genel kural, önlenebilirse onu kullanmamaktır". Chodzko (1852: 59 Ido 2002b: 58'de alıntlandı) ayrıca okuma yazma bilmeyen bir konuşurun edilgenliği anlamakta güçlük çekebilir. Megerdooimian (2000: 29) ayrıca şöyle yazar: "yazılı ve gazetecilik metinlerinde daha yaygındır"

²⁴ Erken Yeni Farsçada da vardı.

²⁵ Burada kasıtlı olarak 'Özbekçe kökenli' teriminden kaçınıyorum, çünkü Johanson'un (1998: 336) yazdığı gibi, "Yeni Farsçanın en eski formunun Türkçeden etkilendiğinden şüphelenmek için bile nedenler var".

şeması özellikleri tarafından mı motive edilip edilmediği konusunu gündeme getirmektedir. Bu makalede açıklanan Buhara Tacikçesi durumu, Tacikçe *şudan*'ın 'olmak' ve Özbekçe *bo'lmoq*'un 'olmak' görüntü şeması özelliklerinin iki dilli Tacikçe-Özbekçe konuşurların bilişinde nasıl kullanıldığına dair bir fikir sunabilir.

Kaynakça

- Abdoraĥmonov, G'ani. 1996. O'zbek tili grammatikasi: Sintaksis. Toshkent: O'qituvchi.
- Aikhenvald, Alexandra Yurievna. / Dixon, Robert M. W. eds. 2001. Areal diffusion and genetic inheritance: problems in comparative linguistics. Oxford: Oxford University Press.
- Akiner, Shirin. 1989. Uzbekistan: Republic of many tongues. IN Kirkwood, Michael II. ed. 1989. 100-122.
- Arzumanov, Stepan D. 1951. Zaboni tojikī. Stalinabad: Tadžikgosizdat.
- Arzumanov, Stepan. / Sanginov, Axmadjon. 1988. Zaboni tojikī. Dušanbe: Maorif.
- Asimova, Başorat Sajfitdinovna. 1982. Jazykovoe stroitel'stvo v tadžikistane (1920-1940 gg.). Dušanbe: Doniř.
- Barakaeva, G. B. ed. 1968. Luġati muxtasari tojikī-anglisī. Dušanbe: Universiteti Davlatii Tojikiston ba nomi V. I. Lenin.
- Boeschoten, Hendrik / Vandamme, Marc. 1998. Chaghatay. IN Johanson, Lars / Csató, Éva Ágnes. eds. 1998. 166-178.
- Caferoġlu, Ahmet. 1984. Türk Dili Tarihi II 3. Baskı. İstanbul: Enderun Kitabevi.
- Chodzko (Xodzko), Alexander. 1852. Grammaire persane ou principes de l'iranien moderne, accompagnées de fac-similés pour servir de modèle d'écriture et de style pour la correspondance diplomatique et familière. Paris. (2nd Edition published in 1883 as Grammaire de la langue persane, 2ème édition, augmentée de textes persans inédits et d'un glossaire. Paris: Maisonneuve & Cie.)
- Curnow, Timothy Jowan. 2001. What language features can be 'borrowed'? IN Aikhenvald, A. Y. / Dixon, R. M. W. eds. 2001. 412-436.
- Doerfer, Gerhard. 1967. Türkische Lehnwörter im Tadschikischen. Wiesbaden: Kommissionsverlag Franz Steiner GmbH.
- Eckmann, János. 1988. Çaġatayca El Kitabı. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi.
- EurasiaNet. 20 August 2001. Not enough Tajik-language educational establishments in Uzbekistan - Iran radio. <<http://www.eurasianet.org/resource/uzbekistan/hypermail/200108/0017.html>>.
- Ĝafforov, Razzoq. / Juraev, Ĝ. eds. 1970. Mas'alahoī ševašinosisi tojik (Jildi 1). Dušanbe: Doniř.

- Halimov, S. 1974. Sadriddin Aynī va ba"ze mas"alahoī inkišofi zaboni adabii tojik. Dušanbe: Irfon.
- Hojiev, A. P. 1975. Fe"l. IN Kollektiv. 1975. 365-527.
- Ido, Shinji 2002a. An Analysis of 'Incomplete Sentences' in Agglutinative Languages: With some reference to LCS (Lexical Conceptual Semantics). Paper presented at the departmental seminar of SEAMELS, University of Sydney. 28 May 2002.
- Ido, Shinji. 2002b. Şimdiki Buharalı Gençlerin Tacikçesinin Sözdizimsel ve Şekilbilgisel Özellikleri. İlmî Araştırmalar, 13, spring. 51-65.
- Jackendoff, Ray. 1990. Semantic Structures. Cambridge, MA: MIT Press.
- Johanson, Lars. 1998. Code-copying in Irano-Turkic. Language Sciences, 20, 3. 325-337.
- Johanson, Lars / Csató, Éva Ágnes. eds. 1998. The Turkic Languages. London; New York: Routledge.
- Kirkwood, Michael II. ed. 1989. Language planning in the Soviet Union. London: The Macmillan Press.
- Kollektiv. 1975. O'zbek tili grammatikasi (I tom: Morfologiya). Toshkent: Fan.
- Lazard, Gilbert. 1970. Persian and Tajik. IN Seboek, Thomas A. ed. 1970. 64-96.
- Lewis, Glyn. 1972. Multilingualism in the Soviet Union: Aspects of language policy and its implementation. The Hague; Paris: Mouton.
- Megerdooian, Karine. 2000. Persian computational morphology: A unification-based approach (Memoranda in computer and cognitive science MCCS-00-320). Las Cruces: New Mexico State University Computing Research Laboratory.
- Melex, N. A. 1968. Gişduvanskij govor tadžikskogo jazyka (Avtoref. kand. diss.). Leningrad.
- Moyne, John A. 1974. The so-called passive in Persian. Foundation of Language, 12. 249-267.
- Muruvvatov, J. 1970. Doir ba munosibati zaboni tojikī va ūzbekī (Dar asosi materialī ševahoi tojikoni viloyati Andijon). IN Ğafforov, R. / Juraev, Ğ. eds. 1970. 258-274.
- Niēzmuhammadov, B. / Niēzī, Ş. / Buzurgzoda, L. 1955. Grammatikai zaboni tojikī (Qismi I). Stalinobod: Naşriēti Davlatii Tojikiston.
- Niēzmuhammadov, B. / Niēzī, Ş. 1955. Grammatikai zaboni tojikī (Qismi II). Stalinobod: Naşriēti Davlatii Tojikiston.
- Phillot, Douglass Craven. 1919. Higher Persian Grammar for the Use of the Calcutta University, showing differences between Afghan and modern Persian with notes to rhetoric. Calcutta: The University Press.
- Rahimī, M. V. / Uspenskaya, L. V. eds. 1954. Luğati tojōkī-rusī. Moskva: Naşriyoti davlatii luğathoi xorijī va millī.

- Rastorgueva, Vera Sergeevna. 1956. Očerki po tadžikskoj dialektologii Vypusk 3: Leninabadsko-kanibadamskaja grupa severnyx tadžikskix govorov. Moskva: Izdatel'stvo adademii nauk SSSR.
- Rastorgueva, Vera Sergeevna. 1964. Opyt sravnitel'nogo izučeniya tadžikskix govorov. Moskva: Nauka.
- Rastorgueva, Vera Sergeevna. / Bakaev, C. X. / Isaev, M. I. / Kerimova, A. A. / Pirejko, L. A. 1970. Different Types of Bilingualism among Iranian Peoples of the USSR. International Congress of Anthropological and Ethnological Sciences (7th, 1964, Moskva). Moskva: Nauka. 715-721.
- Raxim-mim (Rahim Hašim Mim) ed. 1930. O tadžikskom literaturnom jazyke. Stalinabad: Tažgiz.
- Rustamov, Šarofiddin / Ğafforov, Razzoq ed. 1985. Grammatikai zaboni adabii hozirai tojik Jildi I: Fonetika va morfologiya. Dušanbe: Doniš.
- Sapoev, Rustam / Avezmetov, Serali eds. 1996. O'zbek tilidagi arabcha va forscha so'zlar lug'ati. Toshkent: O'qituvchi.
- Seboek, Thomas A. ed. 1970. Current Issues in Linguistics, volume 6: Linguistics in South West Asia and North Africa. The Hague; Paris: Mouton.
- Shoabdurahmonov, Shonazar. 1971. O'zbek shevalari va ularni o'rganish haqida umumiy malumot. IN Shoabdurahmonov, Shonazar ed. 1971. 386-407.
- Shoabdurahmonov, Shonazar ed. 1971. O'zbek xalq shevalari lug'ati. Toshkent: Fan.
- Şahinoğlu, M. Nazif. 1997. Farsça Grameri. İstanbul: Kitabevi.
- Tursunov, Ulug' / O'rinboev, Bozor / Aliev, Abdug'ani 1995. O'zbek adabiy tili tarixi. Toshkent: O'qituvchi.
- Tursunova, Husniya. 1979. Tadqiqi muqoisavii frazeologizmhoi paralleli zaborhoi tojikī va ūzbekī (dar asosi asari S. Aynī "Ĝulomon"- "Qullar"). Dušanbe: Doniš.
- Windfuhr, Gernot L. 1979. Persian Grammar: History and State of its Study. The Hague, Paris, New York: Mouton Publishers.
- Zehnī, T. (Zexni, Turakul). 1987. Az ta'rixi leksikai zaboni tojikī. Dušan